

**ԹՇՆԱՄՈՒ ԿԱՐԾՐԱՏԻՊԱՑԻՆ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐՆ ՈՒ
ԸՆԿԱԼՈՒՄՆԵՐԸ ԹՈՒՐԳԱԿԱՆ ԱԶԱԿՈՂՍՅԱՆ
ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆՆԵՐՈՒՄ
(1960-1970-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ)**

Վերա Հակոբյան¹

ԵՊՀ

DOI:10.46991/jos.2023.23.1.156

Հոդվածում ուսումնասիրության է առնվում «թշնամու» կերպարի ձևավորման տեսական, սոցիալական խմբերի մեջ տարածման ու արմատավորման համար անհրաժեշտ գործիքակազմը: Ներկայացվում են Թուրքիայում 1960-1970-ական թվականներին «կարմիր սարսափի»՝ կոմունիզմի տարածումը կանխելու հակաքարոզչական հնարքներն ու մեթոդները: Մանրամասն քննության են ենթարկվում աջակողմյան պարբերականներում «ներքին» ու «արտաքին» թշնամիների նկատմամբ ատելություն տարածելու, նրանց դեմ մղված պայքարն արդարացնելու ամենաազդեցիկ միջոցները, այն է՝ «թնշամու» կերպարի ապամարդկայնացված պատկերավորումներն ու ծաղրանկարները:

Բանալի բառեր՝ թշնամի, կարծրատիպ, ինքնություն, մանիպուլյացիա, ծաղրանկարներ, կոմունիստ, «կարմիր սարսափ»

Սոցիալ-հոգեբանական տեսանկյունից թշնամանքը կամ բացասական կարծրատիպերի ձևավորումը դինամիկ գործընթաց է՝ թեև խթանվում է արտաքին ուժերի կողմից (օրինակ՝ քաղաքական-ռազմական զարգացումները, սոցիալ-հասարակական շահադիտական գործոնները): Այս մոտեցմամբ «թշնամու կերպարը» դառնում է ազգային նույնականացման և զանգվածային մոբիլիզացիայի մեթոդ՝ հիմնվելով «յուրային-օտար» հակադրության վրա: «Յուրային-օտար» հասկացությունների միջև լարվածությունը սրվում է

¹ Վերա Հակոբյանը ԵՊՀ արևելագիտության ֆակուլտետի թուրքագիտության ամբիոնի մագիստրանտ է, էլ: փոստ՝ vera.hakobyan@edu.ysu.am, ORCID [0009-0004-2915-641X](https://orcid.org/0009-0004-2915-641X)

այնքան, որ իրենից հնարավոր վտանգ ներկայացնող «օտարը» վերափոխվում է «թշնամու կերպարի» և սկսվում է վերջինիս ֆիզիկական հետապնդումը: Այսինքն՝ «օտարի» կերպարի շուրջ պայթոցեն գործողությունն պարունակող առասպելական տեղեկատվության հիման վրա ձևավորվում է «թշնամու կերպարը»: Ընդ որում՝ «թշնամու կերպարը» զարգանում է ոչ միանգամից. առաջին փուլն ընդգրկում է մանկությունից մինչև պատանեկություն ժամանակահատվածը և անմիջականորեն կապված է ընտանիքի ու դպրոցի միկրոհամակարգերի հետ, իսկ երկրորդ փուլը պայմանավորված է մարդ-պետական-հասարակական ինստիտուտներ առնչություններով²:

Թուրքական հասարակությունում «թշնամու կերպարը» էթնոմշակութային աշխարհընկալում չէ, այլ նպատակաուղղված շահարկման արդյունք է: Զանգվածային լրատվությամբ և առաջնորդների կողմից այսպիսի շահարկումը հանգեցնում է նրան, որ հասարակության մեծ մասն իր հայրենասիրական պարտքն է համարում ոչնչացնել թշնամուն՝ զանգվածային բռնություններ կիրառելով «թշնամու» տարբեր սոցիալական խմբերի նկատմամբ:

1960-1970-ական թվականներին, երբ Թուրքիայում սկսվեց գաղափարական բյուրեղացում, յուրաքանչյուր քաղաքական դիրքորոշում առնվազն նպատակ ուներ հասնել հավաքական հիշողություն ստեղծելու «հասունության»: Այս ժամանակաշրջանը նաև համընկնում է հակակոմունիստական տրամադրությունների տարածման և սրման հետ. հենց այս շրջանում կոմունիզմը և դրան սատարողները սահմանվեցին որպես Թուրքիայի թշնամի և ատելության ու վախի աննախադեպ քարոզչություն սկսվեց նրանց դեմ: Հարկ է շեշտել, որ կոմունիզմի հռչակումը որպես «իրական վտանգ» ոչ միայն գաղափարախոսական եզրույթ էր, այլ նաև

² Louis Oppenheimer, “The Development of Enemy Images: A Theoretical Contribution”, Washington, Lawrence Erlbaum Associates, *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology* (2006): 270.

սոցիալական կենտրոնացման գործիք, երբ ազգի միասնությունը վտանգելու ցանկացած գործողություն փորձում էին վերացնել ազգայնականության միջոցով: Այլ կերպ ասած՝ հակակոմունիստական գործելառճը և քարոզը Թուրքիայում ազգայնական դիսկուրսով էր արտահայտված: «Կոմունիստական խարանով խարանված» մարդիկ և գաղափարները ներկայացվում էին որպես «թշնամական և չար»³: Ընդ որում, կոմունիզմը բնորոշում էին որպես «սեփականություն չճանաչող, կրոնը ժխտող, մարդկանց ստրկացնող և դաժան վարչակարգ»: Անգամ քաղաքական վերնախավն էր ստեղծում ու տարածում կոմունիզմը քննադատող-ծաղրող արտահայտություններ: Հիշատակման է արժանի Մուստաֆա Քեմալի հայտնի արտահայտությունը՝ «Կոմունիզմը թուրք ազգի ամենամեծ թշնամին է, այն պետք է ջախջախել այնտեղ, որտեղ երևում է»⁴: Ուստի՝ աջակողմյան գործիչների պարտականությունն էր հասարակ ժողովրդին զգուշացնել ու պաշտպանել «իրական վտանգից»՝ բացահայտելով կոմունիստներին: Այս նպատակով էլ ժամանակի և՛ ձախակողմյան, և՛ աջակողմյան պարբերականներում, թերթերում լայնորեն սկսում են օգտագործվել վիզուալ պատկերներ՝ տեսողական մակարդակով ասելիքը փոխանցելու համար: Պատկերների, ծաղրանկարների օգտագործումը շատ կարևոր էր, քանի որ դրանց միջոցով արդյունավետ կերպով հնարավոր էր դառնում փոխանցել հատկապես այն գաղափարը, որը մակդիրների ու ածականների միջոցով հնարավոր չէր առավել ազդեցիկ ներկայացնել, ուստի՝ երբեմն այս ձևով ասելություն սերմանելը մարդկանց մեջ ավելի հեշտ էր ստացվում և այս կերպ մղվող պայքարը տեսողական առումով համոզիչ ու ընդունելի էր դառնում, բացի այդ՝ «բառերն ու արտահայտությունները, եթե անգամ ջնջվեն մարդկային

³ Tanıl Bora, “Türk Sağı: Siyasal Düşünce Tarihi Açısından Bir Çerçeve Denemesi”, *Türk Sağı: Mitler, Fetişler Düşman İmgeleri* (İstanbul, İletişim Yayıncılık, 1. Baskı, 2012): 14-15.

⁴ Bora, “Türk Sağı”: 14.

հիշողությունից, պատկերներն ավելի համառ են, պայքարում են հիշողության մեջ մնալու համար»⁵: 1960-ական թվականների կեսերից սկսած վիզուալ պատկերները սկսվեցին լայնորեն օգտագործվել անգամ այն ամսագրերի շապիկներին, որոնք նախկինում «ավելի պարզ» էին, կենտրոնացած էին միայն տեքստի՝ ասելիքի վրա⁶: Ուստի՝ կարելի է փաստել, որ Թուրքիայում 1960-ական թթ.-ից «թշնամու կերպարի» ձևավորումը տեղի էր ունենում ապամարդկայնացման, «առանձնացման», մարդկանց՝ «մենք-նրանքի», «օտար-յուրայինի» դասակարգման ու սիմվոլիկ բնութագրման, պիտակավորման միջոցով, որն էլ իր հերթին ձևավորում էր «սոցիալական վախեր»: Ապամարդկայնացումն ընդգրկում էր երկու փուլ՝ նախ պարբերականների շապիկներին «թշնամուն» պատկերում էին տարբեր կենդանիների տեսքով՝ օձ, շուն, կրծող գայլ, գանգ: Երկրորդ փուլը հավաքական «թշնամու» կերպարի արթնացումն էր հասարակության մեջ: Այս կերպ, ինչպես 1920-ական թվականներին հայ մարդուն պատկերում էին մեծ աչքերով, սուր ատամներով և այլանդակ «դևի» կերպարով, այնպես էլ արդեն 1960-1970-ական թվականներին նույն պատկերավորման միջոցները վերագրում էին «ռուսին ծառայողներին»: Գրեթե նույն պատկերները մարդկանց ներկայացվում էր արդեն փոփոխված վերնագրերով և այլ իրադարձությունների ներքո՝ այն տրամաբանությամբ, որ «եթե անգամ թշնամու անունը փոխվի, նրա «բովանդակությունը և նպատակները» չեն փոխվում»⁷: Այս կերպ 1960-ական թվականներից ազգայնական «Milli Yol» («Ազգային ուղի»), «Toprak» («Հող») և «Fedai» («Ֆիդայի») պարբերականներն այս ազդեցիկ «հնարքները» օգտագործել են հակակոմունիստական

⁵ Tebessüm Öztan , “Öfkeyi Çizmek: Milliyetçi Tahayyülde Düşman Portreleri”, *Türk Sağı: Miler, Fetişler, Düşman İmgeleri* (İstanbul, İletişim Yayıncılık, 1. Baskı, 2012): 138.

⁶ Öztan, “Öfkeyi Çizmek”: 139.

⁷ Öztan, “Öfkeyi Çizmek”: 165-166.

տրամադրություններն էլ ավելի ընդգծելու համար: Այս պարբերականները թուրքական աջակողմյան ազգայնականների համար յուրատեսակ «հավաքատեղի» էին, որտեղ վերջիններս հաճախ կեղծանունների կիրառմամբ իրենց հոդվածներն էին հրապարակում: Հիշյալ պարբերականները «հակակոմունիզմի» հովանու ներքո քարոզչական և հարձակողական հռետորաբանություն էին որդեգրել⁸: Ընդ որում, այս հոդվածների նպատակը ո՛չ կոմունիզմի էությունը հասկանալն էր, ո՛չ էլ նրա գաղափարական սահմանները ճանաչելը, քանի որ կոմունիզմը որպես «վատ» և «վտանգավոր» ներկայացնելն արդեն իսկ բավական էր: Այս պարբերականների էջերում կոմունիզմը ռուսական իմպերիալիստական ցանկությունների համար ձևավորված ռուսական գաղափարախոսություն էր⁹: Այս ցանկությունները աշխարհի, և հատկապես թուրքերի համար «բռնություն», «սարսափ», «կործանում» էին նշանակում: Հետևաբար՝ կոմունիզմը խորհրդանշում էր ոչ թե «կյանքը», այլ ռուսների կողմից սպառնացող «մահը» և «ճանապարհի վերջը»¹⁰: Հետաքրքրական է, որ «Թշնամի» հասկացության շրջանակները փոքր-ինչ լայն էին «Fedai» պարբերականի էջերում. այն ընդգրկում էր ոչ միայն կոմունիզմը, այլև սիոնիզմը: Հետևաբար՝ այստեղ կոմունիստների հետ մեկտեղ Թշնամի էին համարվում նաև հրեաներն ու Իսրայել պետությունը: Ասվածի ապացույց կարող է հանդիսանալ թերևս պարբերականի՝ 1969 թվականի փետրվարին լույս տեսած համարի շապիկը, որտեղ «մարդկության երախտագիտությունը» ներկայացվում էր «պատմության մեջ իրենց հետքը թողած հրեաների երեք մեծ թշնամիների» տեսքով (Աբդուլ Համիդ II, Ջևաթ Ռեֆաթ Աթիլիան, Ադուլֆ Հիտլեր): Իրականում սա զարմանալի չէր, քանի որ ամսագրի գլխավոր խմբագիր Քեմալ

⁸ Gülümser Güçlü, *Milliyetçi-Mukaddesatçı Bir Dergi: Toprak Dergisi (1954-1961)*, (Antalya, Akdeniz Üniversitesi, 2019): 260.

⁹ *Toprak*, Sayı: 25-26 (1964), *Toprak*, Sayı: 2-3 (Şubat- Mart 1978). Yıl: 22.

¹⁰ Öztan, *Öfkeyi Çizmek*: 145.

Ֆեդայ Ջոշքուները 1960-ականների վերջին Թուրքիայի հակասիոնիզմի ասոցիացիայի նախագահին էր: Կոմունիզմի «ինտերնացիոնալիզմի» և սիոնիզմի «անսահմանափակության» միջև նմանությունը, ինչպես նաև կոմունիզմի առաջնորդների «ծագումը» հուդայականությունը դարձնում էր առնվազն նույնքան «չար թշնամի», որքան և կոմունիզմն էր. դրանք բոլորն ընդհանուր առմամբ մի ամբողջության բաղկացուցիչ մասեր էին: Արդյունքում՝ ի հայտ է գալիս թուրքական հակասեմիտիզմը, որում խնամքով ներառված են իսլամիստական և բարոյախոսական փաստարկները¹¹:

Հասարակության հայրենասիրական զգացմունքների վրա ազդելու նպատակով ազգայնական պարբերականների էջերում հաճախ էին տեղ գտնում անցյալի էպիկական հաղթանակների մասին պատմող հոդվածներ, որոնց նպատակն էր հանրությանը «զգոնության մեջ պահել»՝ «Ո՛վ թուրք արթնացիր» կոչերով¹²: Նմանօրինակ հոդվածներում նշվում էր, որ կոմունիզմից ազատվելու համար բավական չէր այն միայն որպես թշնամի գիտակցելը, այլ պետք էր հասկանալ դրա փիլիսոփայությունը: Ուստի՝ այս հոդվածների հեղինակները մեղադրում էին ժամանակի բոլոր այն մարդկանց, ովքեր հրապարակավ հայտարարում էին՝ «կոմունիստներից վտանգ չկա»: Նման հրապարակումներում շեշտվում էր նաև, որ Թուրքիան կոմունիզմից փրկելը կարևոր էր, քանի որ Ռուսաստանն իբրև մեծ թշնամի, վտանգում էր Թուրքիայի ապագան¹³: Ընդգծվում էր նաև, որ կոմունիզմի գաղափարախոսությունը հարիր չէր մուսուլմանական թուրքական երկրին, ավելին՝ այն գործիք էր երկիրը քանդելու համար:

¹¹ Fedai, Sayı: 18 (1965). Yıl: 2.

¹² Pınar Tokaş , *Fedai Dergisi'nde Komünizm* (Van, Vankulu Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2018), 212.

¹³ Tokaş , *Fedai Dergisi'nde Komünizm* , 216.

Հարկ է նշել, որ այս ազգայնական աջակողմյան պարբերականների էջերում «կոմունիզմ» և «սոցիալիզմ» հասկացությունները հաճախ օգտագործվում էին իբրև հոմանիշներ՝ փոխլրացնելով կամ փոխարինելով մեկը մյուսին, իսկ երբեմն նաև իբրև զուտ «խաբկանք»։ Երբեմն նրանք հայտարարվում էին որպես «եղբայրներ», երբեմն էլ համարվում էին միմյանց լրացնող հավասարման անփոխարինելի տարրեր։ Բացի այդ՝ որոշ պարբերականներում այս երկու գաղափարախոսությունները պատկերվում էին նաև որպես «տարբեր մարմիններ ունեցող երկու ինքնուրույն գոյ», որոնք ենթարկվում են Մոսկվայի անմիջական հրամանին։ Հատկանշական է, որ ազգայնական-պահպանողական այս հրապարակումները, որոնք իրենց «ուղղորդողի» դեր էին վերապահում՝ ինքնահռչակվելով որպես «ճշմարտության», «ճիշտ ճանապարհի», «համոզմունքի առաջամարտիկներ», և իրենց «առաքելությունը» համարելով կոմունիստների, նրանց «համակիրների» «ստերի» բացահայտումը, փորձում էին հաստատել աջերի «լեգիտիմությունն» ու «իշխանությունը» «ազգային առաքելություն» ունենալու հավակնությամբ, իսկ վերջիններիս գործունեությունը սահմանել որպես «վտանգի դեմ» կանխարգելիչ համակարգ, որի հիմնական նպատակը մարդկանց արթնացնելն էր իրենց «անհոգ քնից»¹⁴։ Իսկ նրանք, ովքեր թեն արթուն էին, բայց չէին պատկերացնում, թե կոմունիզմը իրենից ինչ «աղետ» է ներկայացնում թուրքերի համար, պատկերվում էին իբրև ջայլամներ, ովքեր իրենց գլուխը մտցրել էին հողի մեջ և չէին նկատում՝ ինչ էր կատարվում իրենց շուրջը¹⁵։

Ազգայնական-աջակողմյան հրապարակումներում հաճախ էին անդրադառնում նաև երկրի «ներքին թշնամիներին» կամ «ներքին սպառնալիքներին», որոնք «Անամոթաբար հարձակվում

¹⁴ Sedat Çalışkan, “Gençler! Uyanalım”, *Milli Yol*, Sayı: 26, (Temmuz 1962), s. 15, Necdet Özyazar, “Gafiller Uyanın”, *Milli Yol*, Sayı: 39, (Ekim 1962), s. 5.

¹⁵ *Toprak*, Sayı 18-19, (1972).

Էին թուրք ժողովրդի ազգային ու հոգևոր արժեքների վրա... կարմիր բվեր էին, որոնց ձայները գալիս էին Մոսկվայից»¹⁶: Այս համատեքստում հատկանշական է, որ հատկապես 1971թ. մարտի 12-ի ռազմական միջամտությունից հետո ամսագրերում լուրեր հայտնվեցին, որ Իսմեթ Ինյոնյուն հովանավորում էր «կոմունիստներին» և «անարխիստներին»: Այս հրապարակումներում, թեև նշվում էր, որ Թուրքիայի երկրորդ նախագահ Իսմեթ Ինյոնյուն «ղեմ էր կարմիրների մահապատժին», այնուհանդերձ մահապատիժները դադարեցնելու համար ստորագրահավաքին մասնակցածները հիշատակվում էին անուն առ անուն¹⁷: Երբ 1972 թ. մայիսին Թուրքիայի Հանրապետության երկրորդ նախագահ Իսմեթ Ինյոնյուն հեռացվեց ՀԺԿ-ի ղեկավարությունից, Ինյոնյուի նկարի տակ «Toprak» պարբերականի շապիկին ուրախությամբ գրվեց «տապալված պետ» գրությունը: Հատկանշական է սակայն, որ կարճ ժամանակ անց Ինյոնյուի հասցեին հնչած մեղադրանքները ուղղվեցին արդեն հենց Էջնիթի դեմ՝ վերջինիս բնորոշելով որպես «կա՛մ մարքսիստ, կա՛մ մարքսիստների խամաճիկ»¹⁸:

1960-ական թթ. իբրև «Մոսկվայի խոսնակ» և կոմունիզմի ներկայացուցիչ՝ աջ ծայրահեղականների թիրախում էին հայտնվել մի շարք գիտնականներ և հայտնի գրողներ, ինչպիսիք են Նազրմ Հիքմեթը, Սաբահաթթին Ալին, Ազիզ Նեսինը¹⁹, Յաշար Քեմալը²⁰ և այլոք: «Այս կոմունիստ՝ հետևաբար ստախոս, կործանարար, անբարո, այլասերված գիտնականներն ու գրողները՝ «մարքսիստ ու մատերիալիստ գլուխները», պետք է անհապաղ մաքրվեին և պետք էր քայլեր ձեռնարկել այս «կարմիր ամբոխը» վերացնելու

¹⁶ Refet Köroklü, “Kızıl Baykuşlar”, *Milli Yol*, Sayı: 38, (1962), s. 11.

¹⁷ *Toprak*, Sayı 13-14, (1972), s. 9, 10, 21, *Toprak*, Sayı 15, (Mart 1972).

¹⁸ *Toprak*, Sayı 17, (1972).

¹⁹ “N. Hikmet – Aziz Nesin”, *Toprak*, Sayı 76-77, (1961), s. 21-24, Hayranî Ilgar, “Aziz Nesin, Solculuk Senin Maskendir Amma, Millet Altındaki Rengi Biliyor”, *Toprak*, Sayı 82, (1961), s. 17.

²⁰ “Nazım Hikmet ve Yamakları”, *Toprak*, Sayı 81, (1961), s. 16-17.

ուղղությանը»²¹: Այս ժամանակաշրջանի մտավորականներից գլխավոր ու ամենամեծ «վտանգը» Չեթին Ալթանն էր, ով կոմունիզմի և անբարոյական կոմունիստների խորհրդանիշ հռչակվեց «Milliyet» և «Akşam» թերթերում սոցիալիզմի/ կոմունիզմի վերաբերյալ իր հոդվածների համար²²: Նրա լուսանկարները, որոնցում նա խաղատներում երևում էր խմիչքի բաժակը ձեռքին, տեղ են գտել հատկապես «Toprak» պարբերականների էջերում՝ որպես նրա «անբարոյականության ապացույց», իսկ «Milli Yol» պարբերականի էջերում «վիսկին» դարձավ ժամանակի մտավորականներին նվաստացնելու խորհրդանիշ:

Հնդհանուր առմամբ կարելի է նշել, որ ազգայնական աջակողմյան պարբերականների հիմնական միտումը «թշնամիներին» բացահայտելուց հետո նրանց վերացնելու մղումն էր, ինչն արվում էր ապամարդկայնացման միջոցով: «Toprak» պարբերականում լույս տեսած «Արդյո՞ք կոմունիստը մարդ է» վերտառությամբ հոդվածն ասվածի տիպիկ օրինակ է, որում նշվում է, որ «Կոմունիստը մարդ չէ, քանի որ նա ունի բոլորովին այլ տրամաբանություն և արժեքներ, ժխտում է «անհատի»-ի բոլոր հատկանիշները և չի համապատասխանում մարդու սահմանմանը»²³:

Այսպիսով՝ «թշնամուն» պատկերելու թուրքական աջակողմյան պարբերականներին բնորոշ ապամարդկայնացման ռազմավարությունը գալիս է դեռևս Սառը պատերազմից: Մերօրյա Թուրքիայում, թեև պարբերականներում ծաղրանկարների ու կենդանակերպ պատկերների նվաստացման և դիվացման ավանդական մեթոդները նախկինի պես ընդունելի-սիրված չեն, բայց տեխնոլոգիայի նոր հնարավորությունները թույլ են տալիս նույն ձևանմուշն արտադրել անհամեմատ ավելի «պրոֆեսիոնալ» որակով՝ տարածելով ազգայնամոլական, հակասեմական

²¹ “Marksist Kafalar”, *Toprak*, Sayı 44, (1965), s. 15.

²² “Açıkçası Çetin Altan”, *Milli Yol*, Sayı 29, (1962), s. 5.

²³ A. Zeybekoğlu, “Komünistler İnsan Mıdır?”, *Toprak*, Sayı 49, (1966), s. 5-6.

նուերձներ, սերմանելով բացահայտ այլատյացություն, «երկրպագելով» բռնությանն ու գովաբանելով մարդասպանին:

STEREOTYPICAL IMAGES AND ENEMY PERCEPTIONS IN THE TURKISH NATIONALIST MAGAZINES (1960-1970S)

Vera Hakobyan²⁴

The article examines the theoretical formation of the image of the "enemy", the toolkit necessary for spreading and rooting among social groups. Anti-propaganda tricks and methods to prevent the spread of communism during the "red terror" in Turkey in the 1960-1970s are presented. The most effective means of spreading hatred towards "internal" and "external" enemies and justifying the fight against them, namely the dehumanized depictions and caricatures of the "enemy" character, are being examined in detail.

Keywords: enemy, stereotype, identity, manipulation, caricatures, communist, "red terror"

СТЕРЕОТИПНЫЕ ОБРАЗЫ И ВОСПРИЯТИЕ ВРАГА В ТУРЕЦКИХ НАЦИОНАЛИСТИЧЕСКИХ ЖУРНАЛАХ (1960-1970-Е ГГ.)

Вера Акобян²⁵

В статье рассматривается теоретическое формирование образа «врага», инструментарий, необходимый для его распространения и укоренения среди социальных групп. Представлены антипропагандистские приемы и методы предотвращения распространения коммунизма во время «красного террора» в Турции в 1960-1970-х гг. Подробно рассматриваются наиболее действенные средства разжигания ненависти к «внутренним» и «внешним» врагам и оправдания борьбы с ними, а именно дегуманизированные изображения и карикатуры на образ «врага».

Ключевые слова: враг, стереотип, личность, манипуляция, карикатуры, коммунист, «красный террор»

²⁴ Vera Hakobyan is a MA student at the Chair of Turkic Studies of the Faculty of Oriental Studies at the Yerevan State University, E-mail, vera.hakobyan@edu.y-su.am ORCID [0009-0004-2915-641X](https://orcid.org/0009-0004-2915-641X)

²⁵ Вера Акобян – магистрант кафедры тюркологии факультета востоковедения ЕГУ, Эл. Почта vera.hakobyan@edu.y-su.am ORCID [0009-0004-2915-641X](https://orcid.org/0009-0004-2915-641X)

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

“Açıkcası Çetin Altan”, *Milli Yol*, Sayı 29, 1962

Çalışkan Sedat, “Gençler! Uyanalım”, *Milli Yol*, Sayı: 26, 1962

Fedai, Sayı: 18, 1965

Güçlü Gülümser, *Milliyetçi-Mukaddesatçı Bir Dergi: Toprak Dergisi (1954-1961)*, Antalya, Akdeniz Üniversitesi, 2019

İlgar Hayranî, “Aziz Nesin, Solculuk Senin Maskendir Amma, Millet Altındaki Rengi Biliyor”, *Toprak*, Sayı 82, 1961

Körüklü Refet, “Kızıl Baykuşlar”, *Milli Yol*, Sayı: 38, 1962

Oppenheimer Louis, The Development of Enemy Images: A Theoretical Contribution, Washington, Lawrence Erlbaum Associates, *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 2006

Özyazar Necdet, “Gafiller Uyanın”, *Milli Yol*, Sayı: 39, 1962

Tokaş Pınar, *Fedai Dergisi'nde Komünizm*, Van, Vankulu Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2018

Bora Tanıl, *Türk Sağı: Siyasal Düşünce Tarihi Açısından Bir Çerçeve Denemesi*, *Türk Sağı: Mitler, Fetişler, Düşman İmgeleri*, 2012

Öztan Tebessüm, *Öfkeyi Çizmek: Milliyetçi Tahayyülde Düşman Portreleri*, *Türk Sağı: Mitler, Fetişler, Düşman İmgeleri*, 2012

Toprak, Sayı 13-14, 1972

Toprak, Sayı 15, Mart 1972

Toprak, Sayı 17, 1972

Toprak, Sayı 18-19, 1972

Toprak, Sayı 44, “Marksist Kafalar”, 1965

Toprak, Sayı 76-77, 1961

Toprak, Sayı 81, “Nazım Hikmet ve Yamakları”, 1961, 1-24

Toprak, Sayı: 25-26, 1964

Toprak, Sayı: 2-3, 1978

Zeybekoğlu A., “Komünistler İnsan Mıdır?”, *Toprak*, Sayı 49, 1966.